

УДК 340.15(477)«1781/11796»(043.5)

О. В. ЛЬІН,аспірант кафедри загальноправових дисциплін
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ**СУДОВА СИСТЕМА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1781–1796 РР.**

На підставі аналізу нормативно-правових актів та історико-правової літератури різних років зроблено спробу дослідити еволюцію судоустрою на українських землях Російської імперії в кінці XVIII ст.

Ключові слова: українські землі, Російська імперія, судоустрій, цивільне судочинство, станова судова система.

Pyin, O.V. (2016), "Judicial system on Ukrainian lands within Russian Empire in 1781–1796" ["Sudova sistema na ukrainskykh zemliakh u skladі Rosiiskoi imperii v 1781–1796 rr."], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 24–28.

Постановка проблеми. Соціально-економічні і політичні перетворення, що відбуваються в Україні, зумовили необхідність оновлення чинної політико-правової системи. Важливе значення в цьому процесі належить підвищенню ролі суду та судочинства в забезпеченні охорони соціально значущих інтересів, адже результати роботи судів прямо впливають на політичну, економічну та інші сторони життя суспільства. Протягом останніх 200 років судова система України не раз змінювала свій вигляд. За цей час відбулися істотні зміни в структурі і принципах діяльності органів правосуддя. Дослідження еволюції судової системи дає можливість з нової точки зору проаналізувати зміст історичного процесу, розвитку правових інституцій, процесуального права.

Стан дослідження. Дослідження, присвячені розвитку і функціонуванню судової системи, проводилися в різний час багатьма авторами. Хронологічно ці роботи можна розділити на три періоди: дореволюційний, радянський і сучасний. Впродовж 1850-х рр. з'являються перші праці, присвячені вивченню судової системи Російської імперії, зокрема дослідження С. П. Шилова, Ф. М. Дмитрієва, К. Е. Троцини. У радянський період діяльність судової системи Російської імперії розглядалася дослідниками переважно в контексті боротьби влади з революційними рухами, а також у зв'язку з вивченням судової реформи 1864 р. Вся історія судової системи розглядалася з позицій пануючої марксистсько-ленінської ідеології. Лише на початку 1990-х рр. з'явилася можливість деідеологізованого, незалежного погляду на історію судової системи. Як наслідок, в пострадянський період увага дослідників до питань дореволюційного судочинства і судоустрою безперервно зростала. З цієї тематики опублі-

кували свої статті українські вчені О. В. Бурак, С. Д. Бережний, Б. В. Змерзлий. Проте їхні роботи присвячені або загальній характеристиці судоустрою на українських землях Російської імперії в кінці XVIII ст., або діяльності окремих видів судів. Тому метою дослідження є виявлення тенденцій розвитку судоустрою в цивільних справах на українських землях у кінці XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Судова система в Україні наприкінці XVIII ст. формувалася на основі указу імператриці Катерини II «Установа про губернії» 1775 р. На українських землях цей указ набув чинності 2 жовтня 1781 р., коли на Лівобережжі було скасовано полково-сотенний територіальний устрій і введено губернський поділ.

Однак слід зауважити, що в даному контексті мова йде передусім про цивільні суди. Ще з часів Б. Хмельницького російські служилі люди мали спеціальний правовий статус, а судочинство за російським зразком серед військових з'явилося ще під час правління Петра I у другій декаді XVIII ст. [1, с. 223].

Як зазначав правознавець XIX ст. В. М. Латкін, «питання про судоустрій і судочинство» займали одне з найпомітніших місць у дворянських наказах, що, втім, цілком природно, зважаючи на вкрай незадовільний стан судових порядків у ту епоху, наочну картину яких змальовують самі ж укладачі наказів [2, с. 384].

Якщо говорити про новостворену в 1775 р. у Російській імперії станову судову систему, то, як зазначає К. І. Малишев, «в основу обласного судоустрою покладені були засади 3-х інстанцій: вищу становили палати цивільного і кримінального суду, а середня і нижча інстанції були розділені за станами і мали виборний склад» [3, с. 59].

Найнижчою ланкою для дворянства ставав повітовий суд, для міщан – міський магістрат, для решти населення (крім кріпаків) – нижня розправа. Для суду над вільними селянами в повітах і губерніях були засновані дві судові інстанції: нижня розправа і верхня розправа.

За «Установою про губернії» 1775 р. розправою позначалося судове місце для однодворців та інших різних відомств казенних поселенців (чорносошних, державних селян, економічних, палацових, приписних до заводів та інших місць тощо). Нижні розправи засновувалися на розсуд генерал-губернатора, по одній на кожні 10–30 тисяч душ, у складі судді розправи і 8 засідателів, з яких двоє відряджалися для присутності в нижньому земському суді, і двоє – в совісному суді у справах, що стосувалися їх населених пунктів. Нижня розправа була судом для цивільних і кримінальних справ; остаточно вона вирішувала справи вартістю нижче 26 рублів. У інших справах її рішення могли бути оскаржені в апеляційному порядку у верхню розправу. У 1781 р. козаки також були підпорядковані в своїх судових справах верхнім і нижнім розправам. На 1783 р. в Імперії було утворено 232 нижні розправи, але в Новоросійській губернії їх на той час не було [4, с. 124].

Верхня розправа ділилася на два департаменти, між якими число членів було розділене навпіл: перший департамент видав справами кримінальними, а другий – цивільними, втім, за недостатчею кримінальних справ обидва департаменти могли розділяти працю в чиненні цивільного правосуддя. Верхній розправі була підпорядкована нижня розправа і, де не було верхнього земського суду, нижній земський суд; внаслідок цього в неї вносилися усі справи за апеляціями на нижні розправи, скарги і тяжби – як кримінальні, так і цивільні, що стосувалися підсудних їй селищ і людей [5, ст. 223]. Зі справ цивільних ця розправа могла остаточно вирішувати позови ціною нижче 100 рублів; вище ж за це невдоволені її вироком могли скаржитися в цивільну палату рапортами і донесеннями.

«Нижній земський суд, який, окрім багатьох справ господарської або виконавчої поліції, повинен був спостерігати, щоб у повіті збережені були благочинність, моральність і порядок, щоб закони з точністю виконувалися й охоронялися і в разі порушення їх мав, незважаючи ні на яку особу, привести все до порядку. Крім того, лише земський суд мав право в повіті здійснювати веління правління, рішення палат, Верхніх і повітових судів», – констатував професор права XIX століття В. Ліновський [6, с. 34].

Слід зазначити, що до складу верхніх і нижніх судів разом з коронними суддями входили виборні засідателі від відповідних станів. Сучасний правознавець С. В. Лонська вважає, що нижній земський суд був аналогом мировим установам класичного типу, але в російському варіанті, суто дворянському, станово обмеженим [7, с. 29].

У 1787 р. була доповнена і система сільської юстиції. Апеляційні скарги на рішення нижчих сільських судів подавалися в нижню розправу. Нижчим сільським судам були підсудні лише незначні спори між селянами: образи, спори, бійки [8].

Фактично створенням повітового суду верхня влада допустила повітове дворянство до участі в судовій владі, що відповідало дворянським бажанням. Проте ця участь була дещо ілюзорною через схвалення кандидатур губернатором, інтеграцію членів суду до системи державного апарату (зокрема й магістрату), остаточно вирішувалися лише дріб'язкові справи, більш вагомні підлягали оскарженню у вищих інстанціях. Фактично збереженням міських магістратів і ратушей із судовими функціями верхня влада допустила міщанство до участі в судовій владі. Проте в безпосередньому віданні магістратів і ратушей перебували лише дріб'язкові справи до 25 рублів, а основною метою їхньої роботи було виконання функцій нотаріальної контори.

Створена судова система була побудована за *становим принципом*: для кожного стану існував свій суд. При цьому документом підкреслювалися і гарантувалися права дворянства. Для судових місць була характерна колегіальність. Формально законодавець відокремив суд від адміністрації. Судові інстанції повітового рівня не мали спеціалізації в цивільних і кримінальних справах. На розгляд повітового суду передавалися справи усіх станів, що мешкали на території повіту, крім міського. У компетенцію суду входило вирішення дрібних цивільних і кримінальних справ. Стосовно нижчих станів повітовий суд мав право остаточного рішення щодо цивільних позовів до 30 рублів, злочинів, за які передбачалися покарання не більше 30 рублів, або арешт до 3 місяців, або покарання різками до 30 ударів. Проте ухвалити остаточний вирок проти дворянства повітовий суд не був компетентний. У разі незгоди з рішенням повітового суду дворянство могло оскаржити його рішення в палаті цивільного або кримінального суду губернії, а далі в найвищому судовому органі країни – Сенаті.

Повітові суди були ключовим органом у судовій системі, при цьому мали обмежену

компетенцію у вирішенні справ. Більшість із цих справ передавалася у вищі інстанції на ревізію, остаточно ж ухвала у кримінальних і цивільних справах судами виносилася рідко.

Вчений-правознавець XIX ст. М. А. Філіппов справедливо відзначив недоліки повітових судів того часу. «Станова безумовність вибору, – писав він ще у 1871 р., – давала ... поганих, нездібних та нечесних людей, але й сам судоустрій був організований мудровано: при змішуванні станової підсудності справи розбиралися то в магістраті, то в повітовому суді, причому складалися загальні присутності цих судів, під головуванням повітових судів. Зрозуміло, що у цих випадках кожен стан відстоював інтереси свого співчлена, оскільки доповіді складалися то магістром, то повітовим судом (залежно від того, до якого стану належав відповідач), а тому доповіді та рішення були найупередженішими. Нарешті, самі засідання – то в повітовому суді, то в магістраті були такими, що завдавали клопоту та були обтяжливими» [9, с. 133].

Апеляційною і ревізійною інстанціями стосовно повітового суду був верхній земський суд. У губернії залежно від її розмірів могло бути декілька таких судів. Загалом ця установа поділялася на два департаменти – кримінальних і цивільних справ. Характерно, що центральна влада поставила верхній земський суд під свій контроль, адже кожен голова призначався імператрицею з двох достойних кандидатів, представлених Сенатом. Відповідно до указу Сенату від 5 липня 1787 р. справи, що становили громадський інтерес, вирішувалися департаментами спільно.

Верхньому земському суду були підпорядковані повітові суди, дворянська опіка, земські суди його округу. До нього поступали апеляції на рішення перерахованих органів, усі справи, скарги і тяжби дворян і на дворян, цивільні і кримінальні, а також справи, що стосувалися вотчини, привілеїв, заповітів, права спадкоємства, і позовні. У компетенцію суду входили також справи різночинців, які за правилами апеляції могли бути спрямовані з повітових і нижніх до верхнього земського суду. В усіх вказаних справах верхній земський суд міг остаточно вирішувати тяжби при ціні позову до 100 руб., в інших випадках справи, рішенням яких були невдоволені сторони, могли переносити у вищу судову інстанцію – Цивільну палату [10, с. 97]. Елементи спеціалізації земського суду вбачаються у вирішенні цивільних справ, сторонами в яких були як козаки, так і мешканці певного судового повіту [11, с. 156].

Ще однією складовою ланкою в міській судовій системі став губернський магістрат. Передбачалося створення одного такого органу на губернію, але при потребі допускалося функціонування кількох. У підпорядкуванні губернського магістрату перебували міські магістрати, сирітські суди і ратуші. Що ж до структури губернського магістрату, то він порівну поділявся на два департаменти – кримінальних і цивільних справ.

Сирітський суд затверджувався при кожному міському магістраті «для купецьких і міщанських вдів і малолітніх сиріт». Сирітський суд обирався на три роки зборами купецького, міщанського та ремісничого станів і працював під керівництвом міського голови, а в разі неприйняття ним цих обов'язків його обирала міська дума та затверджував губернатор (ст. 1181). Компетенція міського сирітського суду була аналогічною дворянській опіці (ст. 1182) [12, с. 144]. Практика створення таких установ знайшла своє широке застосування, наприклад, у Таврійській губернії. Так, зокрема, в регіоні діяли сирітські суди в містах Бахчисараї, Сімферополі, Перекопі, Старому Криму, Керчі, Ялті і Євпаторії [13, с. 25].

Найвищою ланкою на губернському рівні були палати кримінального та цивільного судів. Склад палат був однотипним і бюрократичним: голови (кожен призначався імператрицею за поданням Сенату з двох кандидатур, належали до 5 класу (на рівні віце-губернатора) – статський радник – вище в губернії був лише губернатор [14, с. 44].

Що ж до запровадження, то Катерина II спочатку планувала не вводити «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» в Прибалтиці, Україні та Сибіру [15, с. 325]. У політиці на Правобережжі Катерина II втілювала в життя два принципи: а) уніфікації управління та б) залучення місцевої еліти до співпраці з владою. За першим принципом на приєднані території поширено адміністративну та судову систему загальноросійського зразка, зокрема дію указу «Установи ...». Як зазначає О. Б. Каменський, прагнення до уніфікації поєднувалось із тенденцією перенесення центру тяжіння в системі управління зі столиці на місце [16, с. 134].

В Іменному указі про судоустрій трьох губерній (Мінської, Ізяславської та Брацлавської) зазначалось, що «... до надлежного по всім частям распоряжения, суд и расправу в тех землях оставит на правах Польских, отправляя оные именем и властью нашей» [17, с. 418].

Таке формулювання, здавалось би, наче й дає підстави вважати, що Катерина II мала

намір зберегти на Правобережжі попереднє польсько-литовське право, однак наступні укази вже не містять подібного формулювання. Як вказує А. Нольде, в актах 1793 р. підтвердження цього права зазначено невиразно, йдеться про збереження судових установ, але не законів, якими вони мають керуватися [18, с. 12]. Тому можна вважати, що Катерина II не мала наміру зберігати на Правобережжі польське право. У Маніфесті Т. Тутолміна 16 травня 1795 р. вже закріплено інше формулювання: «суд и расправа в присоединенных ныне воеводствах и поветах, да будут продолжаемы в настоящих местах именем и властью ея императорского величества» [19].

До речі, О. Чистяков уважав, що в Україні «установи для управління губерніям» були запроваджені в 1782 р. Щодо Правобережної України питання про запровадження російського імперського судочинства вперше розглядалося Катериною II в її інструкціях та рескрипті від 11 грудня 1792 р. до командувача російською армією в Україні генерал-аншефа М. М. Кречетникова (1729–1793), де імператриця вказувала на необхідність заміни польських судів і права на російські [1, с. 223]. Після появи маніфесту від 27 березня 1793 р., що проголошував приєднання Правобережної України до Російської імперії, Катерина II наказала підготувати «всі закони та накази з управління і судочинства згідно правил установ наших». У Брацлавській губернії судові установи були відкриті 20 лютого 1796 р., у Подільській – 1 травня 1796 р. та у Волинській – 6 серпня 1796 р. В

останній створення установ доручалося генерал-губернатору Мінському, Волинському, Брацлавському та Подільському генерал-поручику Т. І. Тутолміну (1740–1809). Саме 6 серпня 1796 р. генерал-губернатор першою урочисто відкрив Палату кримінального суду, а єпископ Варламі освятив помешкання, призначене для присутствія [20, с. 132].

Невдовзі з'явилися розпорядження стосовно припинення дії польських судів, а на цих землях мало вступити в дію російське судочинство. Під «польськими судами» слід розуміти різноманітні державні й станові суди, що діяли у Гетьманщині (городські, підкоморські, земські та ін.). Нові суди було відкрито у 1796 р. [21, с. 360].

Висновки. Розвиток судової системи Російської імперії в 1782–1796 рр. характеризується значними змінами, які сталися як в організаційно-структурному аспекті, так і в принципах організації судочинства. У цей час на території українських губерній діяла система станових судових установ. Попри те, що до початку цього періоду ряд судових інстанцій був уже ліквідований, система в цілому залишалася складною і мала численні недоліки, що створювали перешкоди в її роботі. Важливу роль відігравали вкрай складне законодавство, значна кількість судових інстанцій, а також питання кадрового характеру. Прискорився процес інкорпорації української судової системи в російську, хоча елементи першої продовжували існувати. Отже, до початку XIX ст. судова система на українських землях все ще залишалася неуніфікованою.

Список використаних джерел

1. Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.) / Б. Р. Стецюк. – Харків : Діагональ, 2013. – 560 с.
2. Латкин В. Н. Законодательные комиссии в России в XVIII в. Т. 1 / В. Н. Латкин. – СПб. : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1887. – 603 с.
3. Малышев К. И. Курс гражданского судопроизводства : в 3 т. Т. 1 / К. И. Малышев. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1876. – 454 с.
4. Ефремова Н. Н. Судостроительство России в XVIII – первой половине XIX в.: историко-правовое исследование / Н. Н. Ефремова. – М. : Наука, 1993. – 192 с.
5. Благочестивейшей Самодержавнейшей Великой государыни Императрицы Екатерины Великой Учреждение для управления губерний Всероссийской империи [Электронный ресурс]. – М. : Сенат. тип., 1799. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/upload/iblock/5ae/Utverzhdeniya.pdf>.
6. Линовский В. Опыт исторических розысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России / В. Линовский. – Одесса : Тип. Л. Нитче, 1849. – 264 с.
7. Лонская С. В. Миротворение юстиции в России : монография / С. В. Лонская. – Калининград : КГУ, 2000. – 215 с.
8. Установление сельского порядка в казенных Екатеринославского наместничества селениях, Директору Домоводства подведомственных // Полное собрание законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленное. – Собрание первое (ПСЗ-1). – 1830. – Т. 22. – № 16.603. – Отд. I, II, V. – С. 974–993.
9. Филиппов М. А. Судебная реформа в России. Судостроительство. Т. 1, ч. 1 / М. А. Филиппов. – СПб. : Тип. А. Моригеревского, 1871. – 459 с.
10. Ефремова Н. Н. Становление основ правосудия в российской истории XVIII – начала XIX вв. / Н. Н. Ефремова // Государство и право. – 2011. – № 11. – С. 95–105.

11. Буряк О. В. Становлення і розвиток судових установ в Україні (історичний аспект) / О. В. Буряк // Вісник господарського судочинства. – 2010. – № 1. – С. 154–159.
12. Свод губернских учреждений // Свод законов Российской империи : Полный текст всех 16-ти томов, согласованный с последними продолжениями, постановлениями, изданными в порядке ст. 87 Зак. Осн., и позднейшими узаконениями : в 5 кн. / сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт и В. Э. Герценберг ; под ред. и с примеч. И. Д. Мордухай-Болтовского. – Изд. неофиц. – Петроград : Деятель. – Кн. 1, т. 2. – 1912. – С. 1–150.
13. Змерзлий Б. В. Сирітські суди в Таврійській губернії: історія і перспективи вивчення (кінець XVIII – початок XX ст.) / Б. В. Змерзлий // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2011. – Т. 24 (63), № 2. – С. 23–27.
14. Бережний С. Д. Основні риси судової системи на Поділлі в XVI – першій половині XIX ст. / С. Д. Бережний // Вісник Верховного суду України. – 2007. – № 12 (88). – С. 41–45.
15. Милуков П. Очерки по истории русской культуры [Электронный ресурс] / П. Милуков. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова. – Ч. 3 : Национализм и общественное мнение. Вып. 2. – 1903. – С. 183–423. – Нумерация страниц части сквозная. – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/lib/book3111/9787/>.
16. Каменский А. Элиты Российской империи и механизм административного управления / Александр Каменский // Российская империя в сравнительной перспективе : сб. ст. / сост. М. Баталина, А. Миллер. – М. : Новое изд-во, 2004. – С. 115–139. – (Новые границы).
17. О присоединении к России от Польши некоторых Областей, и об учреждении из оных Губерний: Минской, Изяславской и Брацлавской : Именной манифест, данный Сенату 23 апр. 1793 г. // ПСЗ-1. – Т. 23. – № 17.112. – С. 417–419.
18. Нольде А. Очерки по истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском / Арнольд Нольде. – СПб. : Сенат. тип., 1906. – 319 с.
19. Манифест правящего должность Генерал-Губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского Тутолмина. О присяге жителей сих губерний на верность подданства // ПСЗ-1. – Т. 23. – № 17.332. – С. 699.
20. Шевчук А. Російське бачення судової системи на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. / Андрій Шевчук // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 9–10 листоп. 2012 р. : зб. наук. пр. / Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка / [редкол.: П. Ю. Саух та ін.]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 132–135.
21. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Тація, І. Рогожина, В. Гончаренка. – Київ : Ін Юре, 2003. – 656 с.

Надійшла до редколегії 04.02.2016

ИЛЬИН О. В. СУДЕБНАЯ СИСТЕМА НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В СОСТАВЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В 1781–1796 ГГ.

На основании анализа нормативно-правовых актов и историко-правовой литературы разных лет сделана попытка исследовать эволюцию судоустройства на украинских землях Российской империи в конце XVIII ст.

Ключевые слова: украинские земли, Российская империя, судоустройство, гражданское судопроизводство, сословная судебная система.

ILYIN O. V. JUDICIAL SYSTEM ON UKRAINIAN LANDS WITHIN RUSSIAN EMPIRE IN 1781–1796

Judicial system in Ukraine in the end of the XVIII century was formed on the basis of the decree by the empress Catherine II «Establishment about Provinces» dated from 1775. Created judicial system was built on the class principle: there was the court for every state. The rights for the nobility were underlined by this document and guaranteed. There was characteristic collective nature for the courts. Formally, a legislator dissociated a court from administration. Development of the judicial system of Russian Empire in 1782–1796 is characterized by considerable changes that happened both in an organizational and structural aspect and in principles of organization of rule-making. Disregarding that a number of judicial instances was already liquidated just before beginning of this period, the system in the whole remained difficult and had numerous shortcomings that created obstacles for its work. Very difficult legislation, far of judicial instances, and also the issue of skilled character played an important role. The process of incorporation of Ukrainian judicial system was accelerated in Russia, although the elements of Ukrainian judicial system continued to exist. By the beginning of the XIX century the judicial system of Ukraine still remained not compatible.

Keywords: Ukrainian lands, Russian Empire, judicial system, civil rule-making, class judicial system.